

УДК 159.97:356.13

Максим О.В.

КОРЕКЦІЯ ЦІННІСНО–СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ЯК МЕХАНІЗМ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙВИХ ДІЙ

Максим О.В. Корекція ціннісно – смислової сфери як механізм реабілітації учасників бойових дій. У статті висвітлено проблему повноцінної соціальної інтеграції учасників бойових дій в суспільство та сприяння активному включенню їх в процес соціального функціонування. Виявлено, що багато проблем виникає в ціннісно-смисловій сфері особистості. Ієрархія особистісних цінностей зазнає значних змін під впливом екстремальних умов діяльності і тих умов, які її супроводжують. Відмічено, що формується унікальна система цінностей, в якій чільну роль займають цінності, що дозволяють людині вижити на війні, ефективно взаємодіяти з іншими людьми відповідно до вимог ситуації. З'ясовано, що руйнування системи ціннісних орієнтацій, яке відбувається в даних умовах, неминуче призводить до складних психічних станів, які узагальнено можна визначити як дезадаптація. Саме це в поєднанні з іншими несприятливими факторами психофізіологічного характеру є джерелом депресивних станів, неврозів, пограничних станів, що передують суїцидальні дії, серйозні психічні розлади. Це обумовлює необхідність роботи на етапі психологічної реабілітації учасників бойових дій з ціннісно -орієнтаційної сферою їх психічної діяльності.

Ключові слова: військовослужбовці, ціннісні орієнтації, травма, дезадаптація, психологічна реабілітація.

Максим О.В. Коррекция ценностно – смысловой сферы как механизм реабилитации участников боевых действий. В статье освещена проблема полноценной социальной интеграции участников боевых действий в общество и содействие активному включению их в процесс социального функционирования. Обнаружено, что много проблем возникает в ценностно-смысловой сфере личности. Иерархия личностных ценностей претерпевает значительные изменения под влиянием экстремальных условий деятельности и тех условий, которые ее сопровождают. Отмечено, что формируется уникальная система ценностей, в которой главенствующую роль занимают ценности, позволяющие человеку выжить на войне, эффективно взаимодействовать с другими людьми в соответствии с требованиями ситуации. Выяснено, что разрушение системы ценностных ориентаций, которое происходит в данных условиях, неизбежно приводит к сложным психическим состояниям, которые обобщенно можно определить как дезадаптация. Именно это в сочетании с другими неблагоприятными факторами психофизиологического характера является источником депрессивных состояний, невротозов, пограничных состояний, предвещающих суицидальные действия, серьезные психические расстройства. Это обуславливает необходимость работы на этапе психологической реабилитации участников боевых действий с ценностно - ориентационной сферой их психической деятельности.

Ключевые слова: военнослужащие, ценностные ориентации, травма, психологическая реабилитация.

Актуальність дослідження. Сьогодні наша держава для забезпечення територіальної цілісності України вимушена проводити бойові дії у вигляді антитерористичної операції (АТО) на Сході країни. В ряді багатьох наслідків (економічних, політичних, соціальних), які будь-яка війна несе для суспільства, з'являються також і психологічні наслідки для людини, особливо для тих, хто приймав безпосередню участь у бойових діях. В багатьох учасників бойових дій виникають проблеми з психічним здоров'ям.

Якщо ветерани бойових дій із посттравматичними стресовими розладами стають об'єктом уваги лікарів, психологів, психіатрів, соціальних працівників, то особам з екзистенційними розладами, втратою ідентичності, орієнтації у власній ціннісній системі особистості приділяється набагато менше уваги. Відтак, проблема повноцінної соціальної інтеграції учасників бойових дій в суспільство, сприяння активному включенню їх в процес соціального функціонування, реалізації свого особистісного потенціалу набуває особливого значення. Необхідність соціальної підтримки при вирішенні цілої низки проблем, таких як: адаптація до нових умов соціального середовища, наявність несприятливих психологічних факторів, незадоволення новим соціальним та професійним статусом, гостра потреба для багатьох учасників бойових дій у соціально-психологічному захисті та психологічній реабілітації, – зумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз досліджень та публікацій у цьому напрямку. Дослідження ветеранів, що воювали в Афганістані, Чечні, Інгушетії, Кабардино - Балкарії, свідчать, що можливість вижити у бойовій обстановці вимагає від людини перебудови всього її істота (рівня пильності й активності, швидкості реакцій, стилю поведінки, системи цінностей і ставлення до навколишнього, інших людей, самого себе). Вплив неоголошеної війни на особистість є складним, полігенним; він являє собою результат взаємодії багатьох досі не досліджених чинників. розвиток соціально-адаптивних можливостей людини, опірності стресам, підвищення здатності відновлюватися після психічних травм досить давно і активно розвивається у психології, психіатрії, реабілітології, соціальній роботі [1]. Однак проблеми реадaptaції до мирного життя, можливостей створення системи психологічної допомоги зосереджуються насамперед на учасниках бойових дій, ветеранах і стоїть у центрі уваги Є. Александрова, В. Березовця, А. Іванова, Н. Жуматій, С. Литвинцева, А. Маклакова, Є. Снедкова, О. Рєзника, М. Титова та ін. [2; 4;]. Якісні зміни свідомості людини, смислового ядра особистості внаслідок участі у війні фіксуються в роботах Н. Тарабриної, М. Зеленової, О. Лазебної [3]. Дослідники проблематики учасників бойових дій, зокрема, Т. Паронянц, В. Лєсков, В. Сідак, Н. Павлик стверджують, що для більшості з них адаптація до цивільного життя супроводжується важкими відчуттями краху перспектив, ізоляції та відчуження від суспільного життя, оскільки в реальному житті їх досвід та знання часто виявляються незатребуваними [1, 2].

Проведення часткової психологічної реабілітації демобілізованих учасників АТО та військовослужбовців, які продовжують службу сприятиме їх максимальній адаптації до життєдіяльності в умовах мирного цивільного життя, зокрема профілактиці суїцидів, делінквентної поведінки.

Мета статті: визначити особливості ціннісно – смислової сфери учасників АТО та шляхи її корекції.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб правильно оцінити стан, спрогнозувати процес реадaptaції до умов цивільного життя і надати найбільш ефективну психологічну допомогу учасникам бойових дій необхідно приділяти увагу не тільки ознакам посттравматичного стресового синдрому, але і особливостям відображення екстремальних ситуацій в ціннісно-смиловій сфері цих осіб. Проблема посттравматичних стресових розладів і постстресових реакцій у учасників війни, які виконували бойові завдання на території бойових дій, найчастіше виявляється предметом деяких некоректних виступів і спекуляцій на цій хворобливій і дуже делікатній темі. Поява в засобах масової інформації публікацій про «синдром війни» не тільки не сприяють вирішенню даної проблеми, а й значною мірою погіршують її. Їх негативний вплив позначається в двох аспектах:

1. У громадській думці формується неадекватне ставлення до громадян, що воювали через їх нібито психічні відхилення. Суспільство готується до зустрічі з самими крайніми проявами посттравматичних стресових розладів не будучи в достатній мірі інформованими про їх причини та необхідні умови профілактики цих негативних проявів. Таким чином, учасники бойових дій позбавляються одного з основних чинників їх успішної реабілітації, а саме: громадської емпатії, підтримки і визнання суспільством.

2. Неминучість прояву «синдрому війни» впроваджується в свідомість самих учасників бойових дій. Це дуже серйозно відбивається на їх психічному стані та адаптаційних можливостях. У людей, які навіть відносно спокійно переживають наслідки бойової діяльності, ініціюється рефлексивний процес пошуку у себе психічних порушень і розладів. Немає необхідності говорити про те, що в результаті подібного самозаглиблення вони обов'язково знаходяться і неминуче прогресують. Для тих же, хто дійсно відчуває значний душевний дискомфорт після психотравмуючої бойової обстановки, формується почуття повної приреченості на психічну «ненормальність».

Однією з основних причин прояву так званих відстрочених посттравматичних реакцій є досить «істотний дисонанс між системою моральних цінностей, що сформувалася в учасників бойових дій безпосередньо « там », і цінностями, культивованими сьогодні в нашому суспільстві, де часто культ грошей і способи їх добування стають основними символами його розвитку, відсуваючи всі інші цінності на другий план»[1]

Ціннісні орієнтації – особлива форма суспільної свідомості та вид суспільних відносин. Вони регулюють поведінку і свідомість людини в тій чи іншій мірі у всіх без винятку сферах суспільного життя – у праці, науці, побуті, сімейних і особистих стосунках. На відміну від особливих вимог, що пред'являються до людини в кожній з цих сфер, людські цінності мають соціально-загальне значення і поширюються на всіх людей, фіксуючи в собі те загальне й основне, що складає культуру міжлюдських взаємин.

У психологічному словнику під «цінностями» розуміється «... цінності соціальні, заломлюючись через призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості як цінності особистісні – є одним з джерел

мотивації її поведінки. Кожній людині властива індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, що є сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом особистості, між буттям громадським і індивідуальним. Вони відображаються в свідомості у вигляді орієнтацій ціннісних і служать важливим фактором регуляції соціальної взаємнi людей і поведінки індивіда» (ред. С.Ю. Головін, 2001).

За В. Франклом, ціннісні орієнтації виражають особистісну значимість соціальних, культурних, моральних цінностей, відображаючи ціннісне ставлення до дійсності. Цінності регулюють спрямованість, ступінь зусиль суб'єкта, визначають в значній мірі мотиви і цілі організації діяльності. Л. Кольберг розглядає формування ціннісних орієнтацій особистості за допомогою послідовного проходження людиною стадій морального розвитку, в результаті якого цінності суспільства інтеріорізуються особистістю і їх дотримання стає внутрішньою потребою.

В. О. Ядов виокремлює ціннісні орієнтації в окремий рівень установок – вищі установки. Уся градація при цьому виглядає таким чином: від фіксованих установок (вітальних та групових) через базові соціальні установки до ціннісних орієнтацій. Під фіксованістю установки при цьому розуміється ступінь її наближення до норми (коли установка тією чи іншою мірою нав'язується індивідові, а не приймається їм вільно і відповідально).

Отже, ціннісні орієнтації, за В. О. Ядовим, становлять собою інтегративні, вільно та відповідально обрані особистістю установки, що є ширшими і більш включеними, ніж будь-які фіксовані або ж навіть базові соціальні установки, орієнтири й ідеали. Виходячи з цієї логіки, ціннісні орієнтації, на відміну від фіксованих установок, виробляються не в кожного індивіда, а лише в такого, який дійшов до необхідного ступеню розвитку. Перехід від нижчих установок до вищих (ціннісних орієнтацій) відбувається шляхом поступового їх закріплення у відповідних ситуаціях, що відповідають тому чи іншому рівню потреб. Так, рівень нижчих (вітальних) потреб виробляє у простих предметних ситуаціях установки та поведінкові акти, які за своєю суттю ще не є соціальними. Більш високий рівень потреб (наприклад, у спілкуванні з іншими) змушує індивіда керуватися груповими, отже, хоча й примітивними, але за суттю вже соціальними установками. Наступний рівень потреб пов'язано з участю у певній соціальній сфері діяльності. На цьому рівні відбувається виробка базових соціальних установок. І лише вищий рівень потреб, пов'язаних у людини з усвідомленням власної приналежності не до певної діяльнісної сфери, а в цілому до суспільства, культури, людства, формує у людини вершину ієрархії установок, а саме, ціннісні орієнтації, та відповідну їм ціннісну поведінку. В. В. Драченко так характеризує виокремлені компоненти ціннісних орієнтацій: когнітивний компонент містить систему засвоєння особистістю «соціальних знань»: понять, правил, оцінок, норм, переконань, поглядів, вірувань, цінностей); емоційно-мотиваційний компонент містить мотивацію, особистісний сенс цінності, який викликає та закріплює в учнів позитивні емоції, інтерес, бажання і, як наслідок, формує стійке прагнення дотримуватися певних норм і правил; діяльнісний компонент фіксує готовність практично діяти у напрямку того ставлення до об'єктів, що пов'язане з когнітивним та емоційним компонентами і сукупністю відповідних прийомів діяльності, уміннями та навичками [2]. Л. Н. Антілогова наголошує на

послідовній ролі виокремлених нею компонентів у формуванні змістовного наповнення ціннісних орієнтацій. У процесі розвитку ціннісних орієнтацій відбувається, перш за все, емоційне оцінювання, емоційне переживання зовнішньої ситуації, явища-цінності. Це перший безпосередній та інтуїтивний зв'язок особистості з новим явищем дійсності. У процесі встановлення цього зв'язку актуалізуються установки, потреби, мотиви особистості. Наступна стадія полягає у раціональному оцінюванні, яке пов'язане з усвідомленням мотивів, вчинків, що і становить когнітивну основу ціннісних орієнтацій. Поведінковий компонент становить собою практичне втілення ціннісних орієнтацій з урахуванням реальних можливостей особистості у певній діяльності [2]. Л. Н. Антілогова, слідом за Е. В. Соколовим, виокремлює такі функції ціннісних орієнтацій: 1) експресивна, яка сприяє самоствердженню та самовираженню індивіда через прагнення досягти успіху і визнання, а також передати власні цінності іншим; 2) адаптивна, що полягає у здатності індивіда задовольняти власні потреби через ті засоби та з урахуванням тих цінностей, які притаманні певному суспільству; 3) функція захисту особистості (ціннісні орієнтації є ніби фільтрами, що пропускають лише ту інформацію, яка узгоджується із засвоєними цінностями); 4) пізнавальна (спрямована на пошук інформації, необхідної для підтримки цілісності особистості); 5) координативна (полягає у гармонізації психічних процесів) [2].

Перехід від бойової обстановки до мирного життя, часто є дуже швидким, контрастним, і нерідко психологічно болючим. І це теж впливає на втрату почуття соціальної ідентичності. І тому проблема сприйняття світу і самосприйняття у людей, які зазнали травмування під час військових дій стоїть дуже гостро. Пережиті травматичні події, часто виходять за межі життєвого досвіду. В умовах постійної смертельної небезпеки у цих людей змінився образ думок, діапазон почуттів, форми поведінки.

Повернувшись, ці люди стикаються з тим, що їх досвід не вміщується в стереотип світосприйняття, властивий людям, які не знають що таке участь у збройних діях. Поступово у перших відбувається ігнорування цієї частини свого досвіду, своєї особистості, вважаючи, що він не має ніякої цінності. В учасників бойових дій, які прагнуть увійти в мирний ритм життя суспільства, відбувається зміна смислової сфери, виникає двоїста структура, що створює смисловий екзистенціальний конфлікт і роздвоєння особистості. Змістовний екзистенціальний конфлікт характеризується наявністю протиріччя в самій смисловій системі. Цей процес сусідства двох особистостей в одній людині і неусвідомлений характер цього процесу вносить істотний внесок в розвиток посттравматичних стресових порушень.

Ієрархія особистісних цінностей зазнає значних змін під впливом екстремальних умов діяльності і тих умов, які її супроводжують.

Формується унікальна система цінностей, в якій чільну роль займають цінності, що дозволяють людині вижити на війні, ефективно взаємодіяти з іншими людьми відповідно до вимог ситуації. Пізнається справжня ціна життя, яка і визначає Руйнування системи ціннісних орієнтацій, яке відбувається в даних умовах, неминуче призводить до складних психічних станів, які узагальнено можна визначити як дезадаптація. В даному випадку - це прагнення і спроби реалізації цієї системи цінностей в суспільстві досить агресивними і часто насильницькими методами.

Іншими словами, тут можна говорити про стресові реакції, які викликані ціннісно - орієнтаційною невідповідністю, яка укладається в формулу «бий або біжи». Саме це в поєднанні з іншими несприятливими факторами психофізіологічного характеру є джерелом депресивних станів, неврозів, пограничних станів, що передують суїцидальні дії, серйозні психічні розлади. Це обумовлює необхідність роботи на етапі психологічної реабілітації учасників бойових дій з ціннісно -орієнтаційної сферою їх психічної діяльності.

М.Є. Зеленова, провівши ряд досліджень прийшла до аналогічних висновків: повернувшись із зон «гарячих точок», людина відчуває почуття відчуження від суспільства, в яке він повернувся і повинен адаптуватися до нових (для нього), мирних умов життя. Пережиті особою події постають перед ним як безглузді, виникає складне завдання смислоутворення в незнайомому соціальному просторі, необхідність переосмислення трагічного досвіду, який придбав в екстремальних ситуаціях, перегляд і поправка всієї системи сприйняття і самосприйняття, що істотно ускладнює процес реадаптації до цивільним умов життя. За результатами дослідження були зроблені висновки про зв'язок між рівнем свідомості життя і рівнем соціально-психологічної адаптованості; ті ветерани, які зуміли знайти мету в житті, здатні контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх у дії успішно долають важкі наслідки військової травми [3].

Травматичні ситуації, властиві військовим діям характеризуються наявністю ціннісних протиріч, екзистенціальних конфліктів, які обумовлені, з одного боку, особливими вимогами, якісно відрізняються від вимог звичайної життєвої ситуації, а з іншого боку, відносною стабільністю ціннісно-сміслової сфери особистості, що не піддається швидкому кардинальному перестроюванню. Інакше кажучи, людину змінюють ситуації, в яких він глибоко переживає те, що відбувається. Ситуації, де він є не спостерігачем або читачем, а активним учасником і змушений змінити свої стереотипи.

Перебування в екстремальних ситуаціях призводить до нового переживання цінностей (особливо цінностей друзів і сім'ї, роблячи їх головними в ієрархії, як вважає Е.В.Філатова).

Описуючи стан дезадаптації особистості військовослужбовців, які пережили бойовий стрес, автори відзначають в ньому регулюючу функцію ціннісних орієнтацій, підтверджують недостатню сформованість емоційно-сміслового досвіду, стійких смислових відносин у особистості у стані дезадаптації, спрощеність і поляризованість змістовної структури мотивів [6, 7]. Сенс – надзвичайно об'ємне поняття, яке займає важливе місце в багатьох гуманітарних науках. Як явище він має екстралінгвістичну природу, є результатом розуміння, належить сфері свідомості. Зміст розглядається як індивідуальне психічне утворення, факт свідомості, який характеризується ставленням до інших фактів психічного життя. Регулююча функція сенсу і вплив смисло - життєвих орієнтації на адаптацію особистості визначає реалізацію її взаємин зі світом, специфіку, унікальність і спрямованість життєвого шляху. Сміслова сфера особистості як особливим чином організована сукупність смислових утворень забезпечує смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта у всіх її аспектах. Сенс життя, маючи стійкі характеристики, формує основу особистості, систему «стримувань і противаг», базис моральної цензури, життєві цінності, пріоритети [3].

Поряд з цим життєві смисли в тій чи іншій мірі, під впливом різних факторів, схильні до змін. Одним з таких факторів є екстремальна ситуація, яка ставить перед людиною завдання критики сформованих смислів і вироблення програми свого виживання в умовах, що змінилися, переосмислення цілей свого розвитку. Як вважає М. Ш. Магомед-Эминов, екстремальна ситуація ініціює процес переосмислення дійсності, сприяє реструктуризацію цінностей, мотивів, сенсу. Екстремальна ситуація, обумовлюючи просування особистості шляхом переосмислення свого життя, стимулює як потужні особистісні злети, так і падіння [4, с. 28].

З точки зору С. Е. Чудновського, успішність реадаптації в постекстремальний період пов'язана з наданням «оптимального сенсу життя», «будівництво» якого засновано на фундаменті загальнолюдських цінностей [3,с.16]. Якщо в ієрархії ціннісних орієнтації збережеться значимість сім'ї, професії, любові, здоров'я, творчої активності – основних життєвих цінностей, що характеризують цілісну особистість, можна говорити про успішність адаптації [3, с. 12]. Це обумовлює необхідність роботи на етапі психологічної реабілітації учасників бойових дій з ціннісно-орієнтаційною сферою їх психічної діяльності.

В якості техніки психокорекційної роботи з даної проблеми може бути використана методика ціннісних орієнтацій, запропонована М. Рокичем як засіб діагностики ієрархії особистісних цінностей. Тим не менше досвід роботи, заснований на технології формування перспективної життєвої стратегії (ПЖС) Ст. Авдеева, дозволяє говорити про можливість досить успішного використання досліджених М. Рокичем цінностей як психокорекційного і психотерапевтичного засобу.

Основу роботи складає пряме ранжування військовослужбовцям в ході індивідуальної бесіди списку цінностей, що пред'являються йому на окремих картках. Методика передбачає два списку цінностей з 18 картками в кожному:

- 1) термінальні цінності – переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування коштує того, щоб до неї прагнути (цінності – цілі);
- 2) інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим у будь-якій ситуації (цінності – засоби).

Військовослужбовцю послідовно пред'являються обидва списки, виконані на окремих картках розміром 12x5 см (по одній цінності на кожній). Необхідно врахувати, що неакуратне і неохайне виконання окремих карток може суттєво вплинути на вибір. Картки повинні пред'являтися таким чином, щоб респондент міг охопити поглядом все відразу, тобто 18 штук. Спочатку пред'являється набір термінальних цінностей, потім – інструментальних. Робота випробуваного з картками ціннісних орієнтацій за їх ранжирування дозволяє ініціювати у нього рефлексивний процес, спрямований на усвідомлення своїх мотивів, цілей, бажань, прагнень і оцінку власних можливостей щодо їх реалізації. Завдання психолога полягає в активізації і підтримці цього процесу, напрямку його в конструктивне русло. Порівняти результати ранжування за різними підставами у ході бесіди з випробуваним можливо з допомогою питань. Наприклад: «А що заважає реалізувати ці цінності так, як вони «живуть» у «ідеальної людини»?», «Що необхідно для того, щоб це зробити?» «Від кого (чого) залежить успіх реалізації ваших цінностей?» Кропітка спільна творча

робота психолога з військовослужбовцем за даною методикою має закінчитися формуванням його найближчих перспектив досягнення:

- а) у внутрішньоособистісній сфері;
- б) в міжособистісній сфері;
- в) у службовій діяльності (професійній сфері).

Ця робота може мати циклічний характер і включається у загальний комплекс психореабілітаційних заходів поряд з іншими техніками і методиками психоемоційної регуляції, психокорекції та психотерапії. В результаті відбувається своєрідна структуризація ціннісних орієнтацій особистості, вибудовується ієрархія цінностей, визначаються пріоритети. Саме цей фактор є однією з умов успішної реабілітації, встановлення внутрішньої гармонії в учасників бойових дій, їх адекватної оцінки навколишньої дійсності, свого місця в ній і особистих перспектив і можливостей.

Підсумком дослідження стали наступні тенденції:

1. Перебування в зоні бойових дій накладає істотний відбиток на ціннісно-смыслову сферу особистості.
2. Лідуючі місця в ієрархії займає група конкретних життєвих цінностей (здоров'я, робота, сім'я, друзі) і цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність у справах, старанність).
3. На вираженість посттравматичного синдрому впливають фактори оточення: визнання оточуючих, наявність хороших і вірних друзів, задоволення роботою, сформованість особистості (впевненість в собі, відповідальність, реальна оцінка власних сил).
4. Люди, які пройшли через екстремальні ситуації, отримують новий, виходить за рамки звичного, досвід, який знижує рівень свідомості життя, задоволеності життям, віру в можливість управляти і власним життям.
5. Новий досвід дає можливість людині гостріше переживати цінності сім'ї, друзів, роботи і переосмислювати своє життя відповідно до них.
6. Спроби піти від переосмислення призводять до розвитку посттравматичного розладу і далі - до посттравматичного синдрому.

Висновки. Психотравмуючі події, складна соціальна ситуація яка склалася в Україні породжують стан тривоги та переживання у населення, не виключенням стали і військовослужбовці. Для подолання несприятливих наслідків стресової ситуації потрібна спрямована психологічна допомога. Відтак, вкрай важливо здійснювати наукові та прикладні пошуки нових (для вітчизняної системи соціальної роботи) методів соціально-психологічної допомоги для учасників АТО. Перспективою подальших пошуків буде створення реабілітаційної програми для учасників бойових дій на Сході України.

Список використаних джерел:

1. Березовец В. В. Социально-психологическая реабилитация ветеранов боевых действий : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / В. В. Березовец; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 1997.– 24 с.

2. Жуматий Н. В. Психологические последствия участия военнослужащих в боевых действиях в Чеченской республике и их медико-психолого-социальная коррекция / Н. В. Жуматий // Консультативная психология и психотерапия. – 2003. – № 4. – С. 146–162.

3. Иванов А. Реабилитация личности военнослужащих, пострадавших в боевых действиях / А. Иванов, Н. Жуматий // Развитие личности. – 2003. – № 4. С.143–152.

4. Лазебная Е.О. Военно-травматический стресс: особенности посттравматической адаптации участников боевых действий / Е. О. Лазебная, М. Е. Зеленова // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 62–74.

REFERENCES:

1. Berezovets, V.V. (1997) *Sotsyalno-psykholohycheskaia reabylytatsyia veteranov boevykh deistviy [Socio-psychological rehabilitation of war veterans]* Moscow [in Russian].

2. Zhumaty, N.V. (2003) *Psykhologhycheskye posledstviya uchastyia voennosluzhashchykh v boevykh deistviyakh v Chechenskoj respublyke y ykh medyko-psykholoho-sotsyalnaia korrektsyia [The psychological consequences of military participation in combat operations in the Chechen Republic and its medico-psycho-social correction]* Konsultativnaya psihologiya i psihoterapiya - *Counseling psychology and psychotherapy* 4, 146–162. [in Russian].

3. Yvanov, A. (2003) *Reabylytatsyia lychnosti voennosluzhashchykh, postradavshykh v boevykh [Rehabilitation of the personality of soldiers injured in the fighting]* Razvitie lichnosti - *Personal development* 4,143–152 [in Russian].

4. Lazebnaia, E.O. (1999) *Voенно-travmatycheskyi stress: osobennosty posttravmatycheskoj adaptatsyy uchastnykov boevykh [Military-traumatic stress disorder: characteristics of post-traumatic adaptation combatants]* Psihologhycheskiy zhurnal - *Psychological journal* [in Russian].

Maksim, O.V. Correction of combatants' value-conceptual sphere as a mechanism of their psychological rehabilitation. *The article deals with combatants' full social integration and the ways to facilitate it. A lot of individuals' problems are related to their value-semantic sphere. Under extreme conditions the hierarchy of personal values undergoes significant changes forming a unique system of values that allow people to survive the war and interact effectively with others in accordance with the situation. It has been found that the devaluation of values in crisis conditions inevitably leads to the mental condition that can be defined as maladjustment. If combined with other adverse factors this can cause depressions, neuroses or borderline states followed by suicidal acts or serious mental disorders. Given this, it appears to be reasonable for psychologists to work with combatants' value-conceptual sphere during their rehabilitation.*

Keywords: *servicemen, value orientations, trauma, maladjustment, psychological rehabilitation*

Максим О.В. – науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Maksim, Olha V. – researcher, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine